Hinc Šewc

Wo pochadźe hs. werbalnych formow na *-li* (*mužojo su dźěłali*) : *-łe* (*žony, dźěći, ptački su spěwałe*) a jich městnje w gramatiskim systemje

Jedna z najmarkantnišich wosebitosćow hornjoserbskeje spisowneje rěče wobsteji w tym, zo rozeznawa wona mjez formami zwuraznjowacymi muskowosobowosć (rationalia) : njemuskowosobowosć (nonrationalia)[1]. Přez to rozeznawa so wona wot swojeje delnjoserbskeje sotry kaž tež wot wjetšiny druhich słowjanskich rěčow.[2] W předležacym pojednanju chcemy so bliže z prašenjom nastaća a nałožowanja *ł*-formow werba na *-li* a *-łe*, něhdyšeho part. praet. activi II, na pozadku druhich wurazowych srědkow tuteje gramatiskeje kategorije zaběrać a při tym poměry w starših hornjoserbskich rěčnych pomnikach wuhódnoćić.

Opozicija *woni su spěwali* : *wone su spěwałe* je dźensa znata w prěnim rjedźe w hornjoserbskej spisownej rěči. Ale tež tu je wona sylnje wobmjezowana a wobhladuje so skerje jako zestarjena. Wobkedźbuja ju jenož hišće někotři, zwjetša starši awtorojo. Młódša generacija, zwjazana hłownje ze zapadnej Kamjensko-Kulowskej narěčnej tradicju, wužiwa dźensa hižo nimale bjez wuwzaća we woběmaj padomaj jenož jednotne *-li*. Płaći to tež za poslednje wudaće katolskeje biblije z lěta 1966 (Nowy zakoń) a 1973/1976 (Stary zakoń), kiž ma jenož *-li*, mjeztym zo namakamy we wudaću NZ 1896 hišće starši staw (*-li* muskowosobowosć : *-łe* njemuskowosobowosć).[3] Formy na *-li* preferuje tež w lěče słownik Filipa Jakubaša 1954, kiž ma sylnu normatiwnu komponentu. We nim wobhladuja so formy na *-łe* jako zestarjene a woznamjenjeja so tohodla přeco z hwěžku.[4] W pjeć lět staršej přiručce Jurija Wjele 1949 (str. 77) so pak tajki kwalifikator hišće njenamaka. Tola tež tu wobmjezuja so formy na *-łe* hižo na žónskosć (femininum) a ničejosć (neutrum), formy na *-li* su po Wjelowym měnjenju charakteristiske za w š i t k e maskulinumy, potajkim nic jenož za tajke, kotrychž denotaty su muske wosoby. Jasne rozeznawanje mjez muskowosobowosću na jednej a njemuskowosobowosću na druhej stronje namakamy hišće pola Muki 1891 (str. 529): „Das Part. praet. act. II hat im Sorbischen die altslavische Bildung und Anwendung erhalten. Sein

---

[1] Do zapřijeća „njemuskowosobowosć" ličimy tu: muske njewosobowe, žónske (femininumowe) a ničeje (neutrumowe) substantiwy.

[2] Přir. wosebje HELMUT FASSKE 1972 a 1977 kaž tež HEINZ SCHUSTER-ŠEWC 1977 a 1978. Wo *ł*-formach hlej wosebje SRA 11 str. 93–96 a HELMUT JENTSCH 1980, str. 125 z narěčnej kartu č. 34.

[3] Přir. NZ 1896: Mt VII, 6: *Njedawajće swjate psam, ani njemjetajće swoje parle před swinje, zo bychu je trjebaj njepoteptałe ze swojimi nohami a so wobroćiwši was njeroztorhałe*; Mt XI, 21: *dokelž bychu-li so w Tyrje a Sidonje dźiwy stałe, kotrež su so stałe we wamaj*; ale NZ 1966: *zo bychu je njepoteptali ze swojimi nohami a so wobroćiwši was njeroztorhali* kaž tež *hdy bychu so w Tyrusu a Sidonje te dźiwy stali*.

[4] Přir. FILIP JAKUBAŠ 1954, str. XI: „Zestarjenym abo wopaki tworjenym formam je hwěžka (*) přistajena." W gramatiskich prašenjach je awtora poradźował Michał Nawka (Předsłowo: „Wutrobnje so dźakuju knjezej Michałej Nawce za poradźowanje při rozrisanju wšelakich dwělnych gramatiskich prašenjow.")

Suffix, das an den zweiten Stamm angefügt wird, lautet in den drei Geschlechtern des Sing. ns. os. *-ł -ła -ło* (= asl. *-lъ, -la, -lo*), des Plur. [...] os. *-li* (masc. rat.) *-łe* (masc. irrat., fem.-neutr.)." Muka sćěhuje při tym staršu tradiciju (ZEJLER 1830, PFUL 1848, PFUHL 1867). Wuwzaće je jenož J. P. JORDAN 1841 (str. 95), kiž rozeznawa w paradigmach mjez *-li* a *-ło*, ale bjez podaća gramatiskeho kwalifikatora (*wedli, dło, pili, piło, wuknyli, yło*, str. 148). Na str. 145 wšak podawa Jordan za *li*-formy wobmjezowanje na "Masc. Ration." a wudospołnja za nonration. nimo *-ło* też *-łe*.

W času do 19. lětstotka je wobraz mjenje jasny. Tak wužiwa M. Frencel w swojich prěnich spisach (Frencel 1670 a Frencel 1688) jenož formy na *-li*,[5] w přez jeho syna Abrahama za ćišć přihotowanym NZ 1706 rozeznawa so pak hižo mjez *-li* a *-le*, tohorunja w Apostoliskim katechizmje (Frencel 1693).[6] Podobnje też hižo w rukopisu Jana Cichoriusa[7] z lěta 1663, kiž tohorunja jasnje mjez formami na *-li* (muskowosobowosć) a formami na *-le* (njemuskowosobowosć) rozeznawa. Wot tutoho dualizma wotchila so Matejowa gramatika, hdźež namakamy jewja so formy na *-li* (maskulinumy) resp. *-ły*, *-le* (promiscue za femininumy a neutrumy). Na str. 111 podawa Matej distribuciju tutych třoch formow po rodźe: *-li* (maskulinumy), *-ły* (femininumy) a *-le* (neutrumy). Jenož opozicija *-li* : *-ły* (bjez *-le*!) jewi so Martinijowych Pokutnych psalmach (1627)[8], wudatych nimale sto lět do Matejoweje gramatiki. Tola *-ły* (*-ły*) njeje tu wobmjezowane na femininumy, kaž pola Mateja, ale wone ma, kaž *-le/-łe* w horjeka podatych padach, šěrši woznam a poćahuje so powšitkownje na njemuskowosobowe substantiwy (*moge dny ſſu ßo minuły* 16 v., 15; *ſo bychu geho kamńe à kalk pzihotowane byhły* 18 v., 8–9; *à teh Kraleſtwa / ſó bychu temu KNESEWI ſłużeły* 19 v., 11–12).[9]

Přez nas přewjedźena analyza rjada dalšich staršich hornjoserbskich tekstow z časa do 1800 pokazuje na podobnu dwojosć njemuskowosobowych formow *-łe / -ły*, kiž so w samsnej poziciji trjebatej: 1. Jurij Mjeń, Jubelprědowanje z lěta 1766[10]: *ſo bychu te Bojſke Wjernoſczje* [...] *mołe na Wutrobu położene byczʒ* (str. 184); *ſo bychu tam a ßem / Ssy romadu ſtupiłe, a ßwojim ßerſkim Dʒjeczʒom / ßerſkeho Wuczerja dʒerʒały!* (str. 185). 2. Jurij Mjeń „Palaty Sczjepołz" (1772)[11]: *Wutroby, kiʒ / bychu to doſtojnje wużiwały* (str. 185); *Hufto moły Sczjeny a Schtomy bjeda a bowſkorʒeno wołaczʒ* (str. 189). 3. Sudniski protokol z Huski (1795)[12]: *dʒeʒ ton Dźen sTʒiffna ßu dʒerʒane wordowawy* (str. 108).

Wosebity staw wobkedźbujemy w Bibliji z lěta 1728[13], hdźež jewi so zwonka muskowosobowosće pódla *-li* a *-łe* też *-li* (pisane z *ł*!), přir. *cʒi Sserbjo tu Bibliu* [...] *nejßu mjeli, aby laſowaczʒ moli* pódla *O ſo buchu wſchitke kſcheſʒianſke woſchnoſcze,*

---

[5] Přir. FRENCEL 1688, str. 37.

[6] Njeje wuzamknjene, zo hrajachu při tym hižo pokiwy (předpisy) w lěće 1690 přez Pawoła Praetoriusa nawjedowaneje komisije hornjoserbskich duchownych za wudawanje ewangelskich nabožnych spisow wěstu rólu.

[7] Přir. HINC ŠEWC 1995, str. 10.

[8] Přir. H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 60–69.

[9] We Warichiusowym katechizmje z lěta 1595 wotpowědne njemuskowosobowe formy faluja.

[10] Přir. H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 180–185.

[11] Přir. H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 186–189.

[12] Přir. H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 106–112

[13] Přir. serbske předsłowo w: H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 162–166.

woßoke a nißke tejż teho runja cżiniłe a ßwojim podanam twerdżje pſchirucżiłe kaž też *ſo jich krajna woſchnoſcz a druhe dobrocżiłe wutroby ßu ßo* [...] *ſtarali*.[14]

Katechizm 1715, kiž je Jurij Dumiš, pochadźacy z Wjelkowow pódla Biskopic, přełožił, rozeznawa striktnje mjez formami *-li* (muskowosobowosć) a *-le* (njemuskowosobowosć): *ſo bychmy pſchi-jeho meni neßwarili / ßo nerohcżili / nekoflowali / newhali / aniż neludali / ale ßo ktemu ßamemu we wſchej nuſy wolali* (str.13 sć.); *ſo bychmy naſchemu bliſchemu jeho peneſy aby kublo nebrali / aniż ſneprawej wohru aby pſchekupenjom kßebi neczanuli* (str. 29), ale *ſo by waſche modlitwy ſatornene nebule* (str. 345); *So bychu ßo dżjeczi netraſchiwe* (str. 351); *So by ßo jim deri ſchlo, a dolho żiwe bywe na-ſemi* (str. 353).

Katolskaj awtoraj J. X. Ticin a J. H. Swětlik, kiž reprezentujetaj staw něhdyšeje Kulowskeje naréče, wužiwataj jenož formy na *-li*, njewotwisnje wot opozicje muskowosobowosć : njemuskowosobowosć, podobnje kaž je to w delnjoserbšćinje, přir. pola Ticina 1679 (str. 29): „*mé ſmé torhali / wé ſćo torhali / woni ſu torhali : in omni genere*“ a pola Swětlika 1690: *ha te Ptaki tóho Nèba ßu ye zyèdli* (str. 35 v.) kaž: *żo béchu cżi Pohani nad ńimi knèżili* (str. 38 r.).

To njepłaći pak za cyłe katolske pismowstwo, zepěrace so pozdźišo na naréč wokoło Chróšćic.[15] Wone rozeznawa, podobnje kaž ewangelscy pisarjo, mjez *-li* a *-ły* (*-łe*): Přir. rukopis Michała Waldy z lěta 1788[16]: *Dókelż te naipoßłesé won date ßerbſke Sczenſke Knihi* [...], *czéłe ßu ßo wudawawé ha / ßo pżeczżiniwé; Ha wone ßo jim / rozdżélne Jażéki zjewichu, jako bóchu wóhnowe bówé.*

We wonych hornjoserbskich naréčach, kiž su pozdźišo po labialach změnu *y* > *o* přewjedle (*kruwo, štomo*), jewi so na městnje prěnjotneho *-ły* nowše *-ło*, porno tomu pak často też hišće *-łe* (pisane *-we*). Wo tym swědča dźensniše naréčne formy kaž*: tački su róćo přilećiwo, te kruwo su šo zejžrawo, žone su huswe* (Rozwodecy),[17] *dźéći su panowo* (Hrodźišćo), *blida su stawe, kruwe su žrawe* (Wujeżk),[18] *truskalcy su deri słodźawo, štomy su rjeni šćéwo* (Poršicy). Jenož w Dažinje je so po swědčenju SRA 11 (str. 93) stare *-wy* (< *ły*) zachowało: *psy su kusawy, te žony su wuswy.* Labializacija *y* > *o* w fleksiskich kóncowkach njeje tu znata. Staw z opoziciju *-li : -ło* wotbłyšćuje so też w gramatice J. P. Jordana 1841 (hlej horjeka) a w podobnej formje w gramatice F. Schneidera 1857, kiž mjenuje pódla *-li* („masc. ration. pótali“) : *-wo* („non rat. *Pótawo*“) pak też hišće *-we* („fem.-neutr. *pótawe*“). Nimo toho pisa wón: „Jedoch hat sich im Plural auch die rationale Form auf *li* (*pótali*) ohne Ansehen der Geschlechter eingebürgert“ (str. 157), štož pokazuje na staw, znaty hižo pola Ticina a Swětlika.[19]

---

[14] Přir. w tutym zwisku też: HELMUT JENTSCH 1980, str. 125: „Was die rat. Pluralformen auf *-li* anbelangt, so sind aus der Mundart von Rodewitz selbst nur solche belegt. In den benachbarten Mundarten allerdings wurden auch Formen mit gleicher grammatischer Bedeutung auf *-wi* aufgezeichnet“, hlej też přidatu kartu č. 34. Samsne formy sym też ja w połstatych lětach zańdźeneho lětstotka w Minakale słyšał.

[15] Hlej FRIDO MICHAŁK 1980, str. 10–25.

[16] Přir. H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 276 a 278.

[17] Přir. Helmut JENTSCH 1980, str. 125, 134, karta 34.

[18] Přir. SRA 11, str. 93.

[19] Přir. tu też A. Muku 1891 (str. 529 sć.): „Die Verwendung der masc. Endung *-li* im Plural für alle Geschlechter reicht aus dem Ns. über die Grenzdialecte bis in den os. Hoyers. und Heide-Dialect.“

Přirunamy-li nětko horjeka wopisanu situaciju z prěnjotnymi poměrami, kiž hodźa so na zakładźe cyrkwinosłowjanskeje rěče za prasłowjansku rěč zrekonstruować, tak předstaja so nam wuwiće we wobłuku *ł*-formow werba (pasiwneho participa zańdźenosće II) w hornjoserbšćinje na sćěhowace wašnje: Stare rodowe dźělenje w pluralu na *-li* (mask.), *-ły* (fem.), *-la* (neutr.) zjednori so w zwisku z wutworjenjom opozicije muskowosobowosć : njemuskowosobowosć na binarnu opoziciju *-li* (ration.) : *-ły* (nonration.), při čimž so stare neutrumowe formy na *-la* wotstronichu a přez nowše, wot femininumow pochadźace *-ły* narunachu. Tutón starši hornjoserbski staw je so pak w čistej formje jenož w něhdyšej Lubijskej narěči zachował, wo čimž swědči rěč Martinijowych psalmow z lěta 1627, hdźež je wobswědčena jenož opoziciju *-li : -ły* (hlej horjeka).

Hornjoserbšćina runa so w tutym nastupanju najbóle dźensnišej pólšćinje, kotraž ma opoziciju *-li* (*mężczyźni byli* ration.) : *-ły* (*kobiety, dzieci były* nonration.) a rozeznawa so wot čěšćiny, kotraž je stary staw wobchowała (*jsme byli* mask., *jsme były* fem., *jsme byla* neutr.). Na rozdźěl wot pólšćiny znaje hornjoserbšćina pak hišće wosebitu wariantu na *-łe*, kiž wustupuje hłownje w Budyskej narěči a w na jeje zakładźe nastatej ewangelskej warianće hornjoserbskeje spisowneje rěče. *łe*-formy znajetej nimo hornjoserbšćiny tež sebochrwatska a słowjenska rěč (bili mask., *bile* fem., *bila* neutr.). Hornjoserbšćina steji pak tež w opoziciji k susodnej delnjoserbšćinje, kotraž rodowe rozdźěle we wobłuku pluralowch *ł*-formow werba docyła njeznaje (*muže, kónje su byli* kaž *žeńske, źiśi su byli*).

W Matejowej gramatice so jewjace dźělenje *ł*-formow na maskulinumy, femininumy a neutrumy zda so na prěnje pohladnjenje wo tym swědčić, zo je so w přez njeho wopisanej Budyskej narěči wuchował poměrny stary staw, identiski z poměrami w prasłowjanskej rěči, kotraž rozeznawaše, podobnje mjez třomi rodami (*-li* mask., *-ły* fem., *-la* neutr.). To je pak po našim měnjenju lědma móžno, dokelž hornjoserbšćina tež hewak nihdźe tajki stary staw wuchowała njeje. Nimo toho jewi so w hornjoserbskim ewangelskim pismowstwje *-łe* město stareho *-la*, a formy na *-ły* a *-łe* wustupuja porno sebi (promiscue), bjez někajkeho prawidła. Tuž drje je spisar gramatiki po přikładźe łaćonskeje gramatiki, kotraž njeznaje kategoriju muskowosobowosće, wotpowědne formy sam po třoch rodach rozrjadował.

We woprawdźitosći bě wšak situacija w staršej hornjoserbšćinje hinaša. Pod wliwom adjektiwow, kotrež běchu w nom./akuz. pl. hižo prjedy stare neutrumowe formy na *-a* wotstroniłe (**dobriji, *dobra*[*ja*], **dobry*[*jě*] > *dobri, dobre*),[20] počachu so

---

[20] Přijimuje so dotal, zo bu tuta změna w hornjoserbšćinje hižo w předpismowej dobje dokonjana. Kedźbnosć wužaduje sej w tutym zwisku pak rjad adjektiwiskich formow w dwěmaj žórłomaj něhdyšeje „podhórskeje narěče", hdźež je so starši staw snano hišće w zbytkach zdźeržał. Wón wobsteješe w tym, zo bě tu stare *-a*-zakóńčenje zdźěla hišće eksistentne, ale so hižo striktnje w swojej prěnjotnej funkciji njenałožowaše. Přir. 1. Katechizm 1715: *Kotra ßu ta woßebna mena* (str. 53); *Kotra ßu cẏjelna a cẏaßna kubla?* (str. 95); *Kotra ßu tajke Duchomne a wjecẏne kubla?* (str. 93); *Ta nebeffa* (str. 177); *Kak wfchelake ßu ta klucẏe* (str. 179); *Wot-cẏoho recẏa tajka ßlowa?* (str. 321) pódla *Schto praja te ßlowa wot Biskopa?* (str. 321); *Na-kim pytta won ta Rjechi domah?* (str. 47); *aby dyż my nifchto woßebna projkt* [město: *prjotk*] *wßacẏ chẏemy* (str. 95). 2. Hornjowujezdźanska agenda z lěta 1667 (H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 76–78): *Dajcẏe tha cẏicẏatka kemnj pficẏ* (str. 78, linka 26) pódla *A polofchj tha Rukj naneh* (str. 78, linka 29). Podobne formy sym w lěće 1957 zhromadnje z Helmutom Jenčom zapisował při dialektologiskich zapisowanjach tež we Wostašecach (informator bě tehdy hižo 80-lětny Ernst Wolf). Wěc žada sej nadrobnišeho přepytowanja.

-e-formy tež do *ł*-participa zadobywać, wustorkujo počasu prěnjotne formy na *-ły* (*były, chodźiły*). Tola tuta změna njeje so w hornjoserbšćinje połnje přesadźić móhła, kaž swědča w starših tekstach a w naréčach zachowane formy na *-ły/-ło* (< *-ły*). Zastupowane měnjenje, zo je wokal *e* w kóncowce *-łe* fonologiskeho (fonetiskeho) pochada,[21] njehodźi so dźeržeć. Swědči wo tym jasnje dźensniše jednotne zakóńčenje adjektiwow na *-e* (*dobre, stare*), wosebje pak forma nom./akuz. pl. demonstratiwneho pronomena *te*, kotrehož *e* na městnje staršeho *y* (*ty*) njehodźi so fonetisce (t. j. přez wokalnu redukciju) wujasnić. Wliw adjektiwow přijimuje tu tež hižo A. Muka 1891 (str. 529): „os. *-li* (masc. rat.) *-łe* (masc. irrat., fem.-neutr.; das *-e-* entlehnt vom bestimmten Adjektiv."

Wopisane wuwiće (wliw adjektiwa) njebě w hornjoserbšćinje pak jenož na *ł*-formy werba wobmjezowane. Podobny proces je so tež wobłuku wosoboweho (anaforiskeho) pronomena 3. wos. *wón, wona, wono*(*e*) wotměł. Tež tu mamy dźensa na městnje prěnjotnych třoch wšelakich formow (**oni, *ony, *ona*) jenož hišće opoziciju *-i* (muskowosobowosć) : *-e* (njemuskowosobowosć). Formy na *-y* tu dotal ze staršich tekstow a z naréčow znate njeběchu. Jenož Matej podawa pódla *wone* tež *wony*, tola bjez žórła. A. Muka pisa w tutym zwisku: „Matthaei in seiner obersorbischen Gr. (S. 72) überliefert für den Nom. pl. die Formen M. *woni*, Fem. *wony*, N. *wone* [...]. Sehr bemerkenswert dagegen ist *wony*, das die ursprüngliche Form des femininalen Nom.pl. (= asl. ony) bietet, die sich ausserdem im Sorbischen nirgends nachweisen lässt."[22] Muka njeznaješe tehdy dokłady, wustupowace, podobnje kaž *-ły*-formy, pola Martinija, přir. sćěhowace přikłady: *nebudza wonꙋ* (powodny „Wasserfluten") 8 v., 3_4; *Wønꙋ* (lěta) 20 v., 1, *wonꙋ* (konje a wosoły) 8 v., 16; *Wønꙋ* (zemja, njebjesa) 20 v., 1; *wønꙋ* (zemja, njebjesa) 20 v., 2, 3; *wonꙋ* (hrěchi) 9 v., 18. Wo někajkim zapisanju abo mylnym woznamjenjenju njemóže, kaž swědči wo tym konsekwentne pisanje přez *y*, žaneje rěče być. Jedna so wo jasny paralelizm k werbalnym formam na *-ły* ze samsneho pomnika. Tuž směmy tež pola tutoho pronomena wot Mateja zawjedźene dźělenje na tři rody wobhladować jako kumštne.[23] Z druhich hornjoserbskich žórłow *wony*-formy znate njejsu. Płaći to tež za Dažinsku naréč, kotraž je drje wobchowała *-ły* (hlej horjeka), nic pak *wony*, narunane tu hižo, podobnje kaž w druhich hornjoserbskich naréčach, přez wot adjektiwow pochadźacu formu na *-e* (*wone*).[24] Samsny staw ma tež hižo Warichiusowy Katechizm z lěta 1595. Raz so tu jewjaca forma *wony* ma *y* za *i* (*Wony* [ludźo] *pſchineſſechu dzecʒatka*).

---

[21] Přir. Helmut JENTSCH 1980, str. 134, přispomnjenje 89: „Das Nebeneinander von *e* und *o* ist phonologisch bedingt", kaž tež HEINZ SCHUSTER-ŠEWC, Die Sprache des Michael Frentzel, [w:] Frencel 1688, str. 37.

[22] Přir. K. E. Mucke 1891, str. 402.

[23] Přir. w tutym zwisku tež delnjoserbsku naréčnu formu *wonje* (z palatalizaciju *n* > *ń*), kiž je pak jenož warianta w rodowym nastupanju indiferentneho *woni*. Wokal *e* pochadźa pak tež tu wot adjektiwow.

[24] Wo sylnym wliwje adjektiwiskeje fleksije na druhe słowne družiny w hornjoserbšćinje swědčitej hišće dalšej dwě formje, mjenujcy 3. wos. sg. na *-łe* město spisowneho *-ło* a neutrumowa forma demonstratiwneho pronomena *te* město *to*. Prěnja forma bě charakteristiska za katolsku spisownu rěč (kulowska naréč), ale namaka so tež w Katechizmje 1715, přir. Swětlik 1690: *Ha wone yo yich wèłe wacze do ńóho wèriwę* (51 v.), *ʒo wone ńebé Déſcʒ hſchwe na Zèmu / ha wone nèyo Déſcʒ hſchwę Tʒi Leta ha ſchèſcʒ Mèßacʒow* (104 r.), *na te Zrèbo* (62 r.), *te Zwe* (167 r.); Katechizm 1715: *wjerne cʒjelo, kotraſch* [sic!] *na kſchiʒu ſamne wumrelę je* (str. 247), *wonę je* (str. 269) pódla *wono je to Cʒjelo* (str. 245). Budyska naréč a ewangelska warianta hornjoserbskeje spisowneje rěče stej prěnjotnje wužiwałoj hłownje

Nimo horjeka wopisaneje hornjoserbšćiny (něhdyša Lubijska a šěrša Budyska narěč) eksistuja pak tež hišće hornjoserbske narěče (Kulowska, katolska, holanska a Wochožanska narěč), kiž, podobnje kaž delnjoserbšćina, pola *ł*-formow werba a we wobłuku druhich kongruentnych formow rozdźěle po muskowosobowosći njeznaja: *ł*-formy werba a anaforiski pronomen *wón* maja tu jednotnu kóncowku *-i* (*-li, woni*). Tutón staw wotbłyšćuje so najjasnišo w Ticinowej gramatice 1679 („*Plur. mé ſmé lubowali / wé ſćo lubowali / woni ſu lubowali / in omni genere*", str. 34), pola Swětlika 1690 a w jeho rukopisnym přełožku biblije (1688–1707), přir. Te profetstwo Isaiasa: *woni ßu tóho Knęza wopuȝcȝili* (= dźěći) (1. kap., 4); *dha budȝa woni* (= hrěchi) *kaȝ Sné / bócȝ wobełenę: ha budȝahli woni tȝérwenę bócȝ kaȝ Rózin, dha budȝa woni / bócȝ bęwę kaȝ Wówma* (1. kap., 18).[25]

Formy z jednotnym a po rodźe indiferentnym *-li* (*dźěłali, spěwali*) su pak prawdźepodobnje tež tehdy hižo w centralnych hornjoserbskich narěčach tendencu k wupřestrěwanju měle. Wo tym swědči situacija w rěči Michała Frencla, kiž wužiwaše w swojich prěnich spisach, kaž horjeka pokazane, jenož *-li*-formy. Podobnje je to w hornjoserbskej narěči wokoło Budyšina (na př. wsy Krakecy, Poršicy a Běła Hora), hdźež trjeba dźensa hišće žiwa serbsce rěčaca generacija tež při njemuskowosobowych substantiwach nimale bjez wuwzaća formy na *-li*, płaći to wosebje za maskulinumy-animata (*konje su ćahnyli, tački su spěwali / tački su spěwało* atd.). Přir. w tutym zwisku tež H. Jentsch 1980, str. 134: „Was die Häufigkeit des Gebrauchs der Formen [měnjene su *ł*-formy, H. Š.] mit *-e* (*o*) einerseits und mit *-i* andererseits bei Nonrationale bzw. nonrationaler Form im Subjekt anbelangt, so sind die ersteren in unserem Material etwas häufiger belegt, nämlich in 52 % aller Fälle; die Formen mit *-i* betragen 48 % (absolute Zahlen 24 : 22)."

Wšo to rěči za to, zo bě opozicija muskowosobowosć : njemuskowosobowosć w hornjoserbšćinje prěnjotnje charakteristiska jenož za staru Lubijsku a za Budysku narěč, ale zo eksistowaše tež tu jara zahe hižo tendenca k narunanju staršeho *-ły/-łe* přez *-li*.

Nawopačne wuwiće hač pola *ł*-formow werba a anaforiskeho pronomena *wón* wobkedźbujemy w zwisku z demonstratiwnym pronomenom (artiklom) *tón* (< **tъ* + *nъ*), kiž ma w Kulowskej narěči kaž tež w susodnej holanskej a Wochožanskej narěči jenož njemuskowosobowu formu na *-e* (*te*): *te dźěłaćerje, te muže su přišli*. Tež tutón staw so dźensa hišće dale w južnym směrje rozšěrja a je samo wokoło Chróšćic a Radworja znaty a wužiwa so tež wokoło Budyšina (*te dźěłaćerjo / dźěłaćerje, te mužojo / te muže*).[26] Na rozdźěl wot *-li* : *łe* njerozšěrjeja so tu pak formy na *-i* (*ći*), ale na *-e* (te).

Napadne je w tutym zwisku, zo wužiwa Swětlik napřećiwo Ticinej w přez nas přehladanych „Swatech Zcžéńach" w zwisku z *tón* nimale jenož a při druhich kongruentnych formach často *-i*(*y*)-formy (*ći, dobri*). Muskowosobowe formy substantiwa maja pola njeho nawopak zwjetša njemuskowosobowu kóncowku. Přir. přikłady kaž: *cȝi Żidȝa* 55 r., 56 v., *cȝi Hußoke Méfchniki a Farizèyfcȝé* 60 r., *cȝi twoyi Séhné* 21 r., *cȝi Pohani* 21 r., *cȝi Yandżele* 40 r., *cȝi Paſteře* 11 r., *cȝi Ludże* 47 r., *cȝi Mudri* 21 v.,

---

jenož *o*-formy (*to, wono*). W nowšim času buštej wonej pak tež tu přez *e*-formje *te, wone* narunanej.

[25] Přir. H. SCHUSTER-ŠEWC 1967, str. 260 sć.

[26] Je možne, zo zwisuje wobkedźbowane spěšne rozšěrjenje formow na *te* z přiběracej rěčnej interferencu mjez serbšćinu a němčinu, z kotrejuž poslednja rodowych rozdźělow w pluralu njeznaje (die Männer, die Frauen, die Kinder).

Jako cẓi Tayencze ʒrudnį 38 r., *cẓi Hutẓowniki* 51 r., *Moyi Séhnki* 116 v., *hdéʒ mé bèchmé Malicẓczé* 17 v., *cẓi moyį Pacholata* 104 v., *kiʒ ʒlį ſcẓo* 105 r., a jenož: *Bratẓa wot Boha Lubuwanį* 30 r., *wó moyį naylubuwanifchę Bratẓa* 101 v., *cẓi Wuzwolenį Boẓę / ßwecẓi a lubi* 28 v., *da budẓomé z 'Paſtẓemi bitẓi / ha ßmé ńewobſtoynę / ha procẓuyomé ßo ſkutkuyicẓé* 208 r.

Tute wotchilenje wot Ticinoweje gramatiki, kotraž podawa jenož formu *te* (wotpowědnje tež adj. *lubę* a subst. *ʒémjankį „nobilis"*), njeje cyle jasne. Je pak móžno, zo je Swětlik w tutym padźe poměry, knježace w jeho ródnej Kulowskej naréči, změšał ze stawom Radworskeje naréče (Swětlik bě wot 1683–1707 farar w Radworju), kotraž je tehdy prawdźepodobnje, wotpowědnje stawej w Budyskej naréči, hišće jasnje mjez *-i-* a *-e-*formami rozeznawała. Po zwěsćenju SRA 11 (str. 69), njemóže w hornjoserbskich naréčach kongruentna *-i-*forma adjektiwa abo pronomena ženje při njemuskowosobym substantiwje stać: „Ausschließlich merkmallose Formen werden trotz ihrer kongruenten Stellung zu Rationalia stets dann verwendet, wenn die Kasusformen des Rationale eine merkmallose Endung aufweist: *stare muže, moje kmótre, sylne wotročki, naše čeladniki, bohate rězniki* u. a. In keinem einzigen Ort (rozćehnjene wot nas, H. Š.) wurde ein Beleg notiert, in dem das Attribut auf *-'i* die Beseeltheit signalisierende Form, das Maskulinum rationale jedoch auf eine der Endungen der Nonrationalia im Nom. pl. auslautend stehen würde, etwa vom Typ **stari muže, *bohaći rězniki.*"

Typ *bohatę rězniki, naše dźěłaćerję, mužę* za spisowne *bohaćį rěznicy, naši dźěłaćerjo, naši mužojo* je charakteristiski za sewjerne hornjoserbske naréče. Z nim koresponduje korelacija nom. = akuz. w objektnych padach plurala: *Woni su našę mužę widźeli. Ja sym swoję přećelę trjechiła. Woni žaruja wo swoję synę* (přikłady pochadźeja z Kaslowa).[27] Tež tu wotchila so Swětlik wot Ticina a sewjernych hornjoserbskich naréčow a ma kaž Budyska naréč jenož korelaciju nom. pl. = akuz. pl., přir.: *Ya ſcẓewu* (sic!) *k wam Profętow / ha Mudrėch / ha Pißma hutẓenėch* 14 r. sć., *na tėch Pohanow* 109 v., *tėch Tẓertow hońcẓo won* 166 v.

Kaž pokazuja to podate napřećiwne přikłady, storkatej tu dwaj rozdźělnaj systemaj na so: hornjoserbski typ (Lubijska a šěrša Budyska naréč), rozeznawacy jasnje mjez muskowosobowosću a njemuskowosobowosću, a delnjoserbski typ (zhromadnje z Kulowskej, katolskej a holanskej naréču), kiž wotpowědneje gramatiskeje kategorije njeznaje. Delnjoserbšćina ma při *ł*-formach jenož *-i*, wustupowace při muskowosobowych kaž tež njemuskowosobowych denotatach (*muske su spiwali* kaž *ženske, žiśi a taški su spiwali*). To same płaći za pronomenaj *wóni, sami* a za predikatiw *raźi* (*my to raźi cynimy*).[28] Wšitke druhe kongruentne formy maja kóncowku *-e* (*stare luże, dobre suseźi, wusoke bomy*). Tež pola substantiwow bu prěnjotny nominatiw na *-'i* (přir. stcsłow. *vlьci* „wjelki") přez akuzatiw (*vlьky*) narunany: *cłowjeki, Serby, žėdy, rězniki, wucabniki*. Zdźeržała je so tu pak tež wobmjezowana skupina substantiwow, woznamjenjacych muske wosoby, kiž maja, podobnje kaž w hornjoserbšćinje, kóncowce *-i* a *-a* (*bratśi, buri, carśi, cygani, kmotśi, knechśi, formani, profeśi, suseźi, Žyźi* a *burja, kněža*), bjez toho wšak zo bychu wone muskowosobowosć zwurazniłe. Zo jedna so pak tež tu wo njemuskowosobowe formy, swědči fakt, zo maja wone jenož kongruentne

---

[27] Wo podobnych poměrach w delnjoserbšćinje přir. tež H. SCHUSTER-ŠEWC 1977, str. 30 sl.; H. ŠEWC-SCHUSTER 1994.

[28] W staršej delnjoserbšćinje (A. Moller 1574) wužiwaše so tež bjezrodowa forma *šycy* (*luże*) město dźensnišcho *šykne* znate.

atributy na *-e* při sebi (*lubę bratśi, dobrę suseźi, wjelike kněža* atd.). Prawdźepodobnje stej kóncowce *-i* a *-'a* w mjenowanych padach pak prěnjotnje woznam kolektiwnosće měłoj (hlej A. Muka, Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre, str. 321: „Dabei ist eine Bedeutungsdifferenz eingetreten: die alten Nominative auf *-i* nämlich werden in collectivem Sinne, die Accusativformen von Einzelpersonen gebraucht“).

Sama gramatiska kategorija muskowosobowosć : njemuskowosobowosć je w hornjoserbšćinje, kaž dopokazuje to přirunanje z delnjoserbšćinu a druhimi słowjanskimi rěčemi a dialektami,[29] poměrnje młoda, njeznata hišće prasłowjanskej rěči. Jeje mentalny zakład saha do patriarchata wróćo, hdyž wobhladowachu so žony a dźěći hišće jako njerunoprawne člony patriarchalnje zrjadowaneje towaršnosće a so tohodla na samsnej runinje ze zwěrjatami, rostlinami a wěcami stejace wobhladowachu. Z wočimi rěčnych stawiznow widźane bě to doba, hdyž njeknježeše hižo formalne dźělenje substantiwow (nominow) na słowne zdónki (*o-, u-, a-* zdónki atd.), štož bě přičina za dalokosahace změšenje fleksiskich kóncowkow, kiž buchu nětko hłownje na zakładźe gramatiskeho roda rozrjadowane. W starej hornjoserbšćinje zwjazaštej so při tym něhdyšej kóncowce nom. pl. *o-* a *u*-zdónkow, t. j. **-i* a **-ove* z nowym woznamom muskowosobowosće (*pohani, paduši, hrěšnicy*; *-ojo*[30], naměrčnje *-owje*[31]). Jimaj přidružištej so pozdźišo dalšej muskowosobowostnej kóncowce *-'o* (< *'e*) a *-'a* (stary nom. sg. z kolektiwnym woznamom, přir. hišće w starej delnjoserbšćinje zachowanu formu *ta burša* „die Burschenschaft“): *bratřo / bratřa, kmotřo / kmotřa, Serbjo / Serbja, susodźo / susodźa* a numerale *třo, štyrjo* atd., pola J. Cichoriusa a M. Frencla też *mužo, towaršo* < *muže, towarše*. We wobłuku kongruentnych formow steješ sej nom. Na *-'i* (*y*) a akuz. na *-e* napřećo.

Zjimajo swoje wuwjedźenja, směmy rjec, zo je gramatiska kategorija muskowosobowosć : njemuskowosobowosć w hornjoserbšćinje kompleksny zjaw, wobstejacy z wjacorych, zdźěla so formalnje rozeznawacych komponentow, kiž so też nastupajo swoje arealne (rěčnogeografiske) rozšěrjenje mjezsobu rozeznawaja.

Literatura

HELMUT FASSKE, Wuwiće ak./gen. jako wuraz kategorije žiwosće resp. kategorije racionalnosće w serbšćinje, [w:] Lětopis ISL A 19(1972)1, str. 18–51

HELMUT FASSKE, Hišće raz k prašenju kategorijow žiwosće a racionalnosće w serbšćinje, [w:] Lětopis ISL A 24(1977)2, str. 177–186

FILIP JAKUBAŠ, Hornjoserbsko=němski słownik / Obersorbisch=deutsches Wörterbuch, Budyšin/Bautzen 1954

HELMUT JENTSCH, Die sorbische Mundart von Rodewitz/Spree, Bautzen 1980

---

[29] Přir. Jadwiga ZIENIUKOWA 1968, str. 109–114.

[30] *-ojo* < *-oje*, tak hišće pola Michała Frencla 1688 (faksimile, str 69): *cżłowekoje* a w Katechizmje 1715: *Hoſpodaroje a Hoſpoſe* (str. 299).

[31] Wužiwaše so po swědčenju F. Schneidera 1853 (str. 41) hłownje w katolskej narěči: „Der Nomin. Plur. endigt auf owe (budissinisch: ojo)“. Přir. pak też Martini 1627: *Kraluwe* 18 v., 12 a M. Frencel 1693: *Bohowje* (List ke Galatam IV, 8). Warichius a Cichorius mataj kóncowku *-owi*, kotraž je z kontaminacije koncowkow *-i* a *-owje* nastała, přir. pola Warichiusa: *cżi ſwacżi Evangelistowi, cżi Poſłowi* a dr.

JOHANN PETER JORDAN, Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz. Im Systeme Dobrovský's abgefaßt, Prag 1841

GEORGIUS MATTHAEI, Wendische Grammatica. Welche in deutscher Sprache abgefast, nach dem neu=inventirten Principio und leichtesten Wendischen Schreib=Art und Budißinischen Dialecto mit Fleiß eingerichtet und [...] mit einen deutschen und wendischen Register zum Nachschlagen versehen worden. Budißin 1721 / [Nachdruck] Hrsg. von R. Olesch, Köln/Wien 1981

FRIDO MICHAŁK, Jurij Hawštyn Swětlik a serbska spisowna rěč za katolikow, [w:] Lětopis A 27(1980), str. 10–25

KARL ERNST MUCKE, Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialecte und des Obersorbischen, Leipzig 1891

CHRISTIAN TRAUGOTT PFUHL, Laut- und Formenlehre der oberlausitzisch=wendischen Sprache. Mit besonderer Rücksicht auf das Altslawische, Bautzen 1867

KŘESĆAN BOHUWĚR PFUL, Hornjołužiski serbski prawopis z krótkim ryčničnym přehladom, [w:] ČMS I/2 (1848), S. 65–127

FRANZ SCHNEIDER, Grammatik der wendischen Sprache katholischen Dialect's, Budissin 1853

HEINZ SCHUSTER-ŠEWC, Sorbische Sprachdenkmäler. 16.–18. Jahrhundert, Bautzen 1967

HEINZ SCHUSTER-ŠEWC, Nastaće a wuwiće gramatiskeju kategorijow muskowosobowosće a žiwosće w delnjej a hornjej serbšćinje z wobkedźbowanjom poměrow w susodnych słowjanskich rěčach, [w:] Lětopis ISL A 24(1977)1, str. 28–41

HEINZ SCHUSTER-ŠEWC, Powstanie i rozwój kategorii męskoosobowości i żywotności w językach łużyckich z uwzględnieniem stosunków w sąsiednich językach słowiańskich, [w:] Slavia Occidentalis 35(1978), str. 69–83

H. ŠEWC-SCHUSTER, Zwei ungewöhnliche syntaktische Konstruktionen des älteren Niedersorbischen, [w:] Prace Filologiczne, Tom XLIV(1999), str. 521–524

SRA = Serbski rěčny atlas / Sorbischer Sprachatlas 11. Morphologie. Die grammatischen Kategorien – Die Paradigmatik des Substantivs, bearbeitet von H. Faßke, Bautzen 1975

HINC ŠEWC, Michała Frenclowy rowjenk Jan Cichorius a jeho rukopis z lěta 1663, [w:] Lětopis 42(1995)2

JURIJ WJELA, Lehrgang der sorbischen Sprache – Kurs serbskeje rěče, Bautzen/Budyšin 1949

HANDRIJ ZEJLER, Kurzgefaßte Grammatik der Sorben=Wendischen Sprache nach dem Budissiner Dialekte, Budissin 1830 / Fotomechan. Neudruck mit einem Vorwort von H. Faßke, Bautzen 1978

Jadwiga ZIENIUKOWA, Kategoria męskoosobowości w językach słowiańskich, [w:] Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa 1968, str. 109–114

Žórła

FRENCEL 1670: S. Matthaeus Und S. Marcus Wie auch Die drey allgemeinen Haupt= Symbola In die Oberlausitzische Wendische Sprache Mit Fleiß übersetzet nach des Herrn Lutheri Teutscher Version ... durch Michaëlem Frentzeln/ Pfarrern zu Postwitz, Budißin

Katechizm 1715: D. Merczina Luthera Maly Catechismus/ Tym Newuczenym k-ljepschemu trebnje wołożeny wot M. Merczina Grünwalda [...] do Serskeje Rjeczе pschełożeny, Budischini

FRENCEL 1688: MICHAEL FRENTZEL, Postwitzscher Tauff=Stein oder christliche und einfältige teutsch= wendische Predigt von der heiligen Taufe. Ein sorbisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1688, hrsg. und mit einer Transkription des obersorbischen Textteils sowie einer wissenschaftlichen Einleitung versehen von HEINZ SCHUSTER-ŠEWC, Köln-Weimar-Wien 1993

FRENCEL 1693: Apostolischer Catechismus / Das ist S. Pauli Epistel an die Römer/ und an die Galater In die Ober=Lausitzsche Wendische Sprache getreulichst übersetzet [...] Von Michael Frentzeln/ Pfarrern zu Postwitz, Budißin

MARTINI 1627: Die 7 Bußpsalmen von Gregorius Martini, Budissin

MOLLERUS 1574: ALBINUS MOLLERUS, Ein Ewigwerender Kirchen Calender ... Budissin 1574 / Niedersorbisches Ġesangbuch und Katechismus / [nowoćišć wudaty wot:] H. H. Bielfeldt und H. Schuster-Šewc, Berlin 1959

NZ 1706: Das Neue Testament Unsers HERRN JESU CHristi in die OberLausitzsche Wendische Sprache übersetzet von Michael Frentzeln [...], Zittau

NZ 1896: Nowy Zakoń. Do hornjoserbšćiny po rjedźe Vulgaty přełožištaj JURIJ ŁUSČANSKI a MICHAŁ HÓRNIK, Budyšin 1896

NZ 1966: Swjate Pismo Noweho Zakonja, Budyšin 1966

SZ 1973/1976: Swjate Pismo Stareho Zakonja I. Ṡtawizniske knihi, Budyšin 1976; Swjate Pismo Stareho Zakonja II. Powučne a profetiske knihi, Budyšin 1973

[JURIJ HAWŠTYN SWĚTLIK], Swate Zcżėńa Lekciyone ha Epiſtle Na te Nėdżele a Swate Dné toho czéwoho Lėta, 1690

YURIY HAWŻTÉN SWĖTLIK, 1688–1707, Swate Bibliye, To yo: Tón staré ha nówe Testament Bożoho S. Pisma, z Mnoholetneyu Zprocznosczu ha pilney Swėrnosczu z Waczenskeye na Serbsku Rétż pżewożene, rukopis w archiwje Budyskeho tachantstwa

J. X., TICINUS, Principia linguae wendicae quam aliqui wandalicam vocant, Pragae 1679 / Fotomechan. Neudruck mit einem Vorwort von Frido Michałk, Bautzen 1985

WENZESLAUS WARICHIUS 1595: Der Kleine Catechismus / Tauff und Trawbůchlein / D. Martini Lutheri, Budissin 1595 / [nowoćišć:] K. H. Meyer, Der oberwendische (obersorbische) Katechismus des Warichius (1597). Text mit Einleitung und grammatischer Bearbeitung, Leipzig 1923